

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПАРТІЇ БІЛЬШОВИКІВ у 1917–1920 роках

Політика відновленої радянської влади щодо національних меншин відразу виявила принципову різницю у порівнянні з політикою Центральної Ради, гетьманату та Директорії. Відмінність позицій існуючих влад відобразилася вже в самому підході до поняття національної меншини. Так, скажімо, Генеральний секретаріат Центральної Ради та уряди Директорії визначали останню як групу населення неукраїнської національності, які проживають на території незалежної держави — УНР. З більшовицького погляду в становищі національної меншини у масштабах радянської держави, до складу якої незалежно від свого формального статусу входила і радянська Україна, фактично перебували самі українці. Такий підхід до національного питання лишав поза увагою неукраїнські етнічні групи на території самої України.

Завдання побудови держави на основі диктатури пролетаріату виходило за рамки національно-державного будівництва і своєю кінцевою метою було спрямоване на побудову комунізму у всьому світі. В основі своїй марксизм, а отже і його течія — більшовизм, були ідеологією опертою на засади інтернаціоналізму, тобто світогляду, державницькі ідеали якого стоять над національно-політичними завданнями, відводячи останнім другорядну роль. Для марксистсько-більшовицького інтернаціоналізму домінантою були інтереси робітничого класу, єдині й однакові для пролетаріату всіх націй. Національні цілі й інтереси в деяких випадках або відкидалися, як історично реакційні, або визнавались та підносились як допоміжні чинники в ході боротьби і досягненні класових цілей. В інтересах забезпечення цих умов більшовики відстоювали як найдоцільнішу політичну форму «єдину централізовану державу», що могла якнайкращим способом забезпечити перехід до соціалізму.

За визначенням В.І. Леніна більшовики завжди були «централістами в переконаннях». Йому належало також теоретичне висунення і практичне здійснення принципу демократичного централізму як головної засади всієї державної і громадської організації.

Природно, що в цьому випадку ідея нації, як органічно поєданого, самобутнього не тільки у своїх зовнішніх виявах, а й у внутрішній суті, була інтернаціоналістично скерованому марксизмові не тільки чужа, але й ворожа, а засади національної держави, що ставали на перешкоді

утворенню нових національних держав, розглядалась як чинник історично шкідливий.

В марксистській теорії національного питання була ще й інша сторона, яку взяли на озброєння ленінці. Йдеться про розуміння засновниками теорії комунізму перспектив розвитку націй. Відносячи слов'янські народи до розряду неперспективних націй, як ніби контрреволюційних, Ф. Енгельс припускав можливість їх повного знищення. К. Маркс вважав, що жоден слов'янський народ не має майбутнього з тої простої причини, що в них усіх, крім поляків та росіян, відсутні необхідні історичні, географічні, політичні і економічні умови самостійності і життєздатності¹.

Стратегія більшовиків щодо теорії національного питання виходила з визначення національних моментів у суспільно-політичному житті й національних рухів недержавних народів як історичної реальності, що, по-перше, не може бути просто залишена без уваги, а, по-друге, — може бути використана як допоміжний чинник у пролетарській революції. Подолання національних моментів, які стоять на перешкоді останній, може бути успішно проведене не самою боротьбою з ними, а через їх розклад зсередини при тактиці визначення їх певної доцільності й виправданості. На думку більшовиків, в ході світової пролетарської революції національні революції колоніальних народів, а також національні рухи етнонаціональних груп в середині останніх можуть бути використані як допоміжна сила.

Відповідно до цього В.І. Ленін у своїй концепції національно-державного будівництва максимально використовує гасло «права націй на самовизначення» як програмну засаду російської соціал-демократії, проголошуючи раз-у-раз на її крайньому формулюванні: «аж до відокремлення», розрізняючи постановку від її здійснення. Постановкою у такий кардинальний спосіб розв'язання національного питання в конкретних умовах передреволюційної Росії більшовики прагнули знайти підтримку національних рухів недержавних народів імперії, будучи впевненими, що більшість з національностей Росії після падіння царизму не побажають відокремлення, а етнонаціональні групи займуть принаймі, нейтральну позицію. Більшовики виходили з переконання, що національні рухи давно приєднаних до Росії народів є слабкими для здійснення своїх державницьких цілей. Одночасно їх настанови щодо самовизначення підкреслювали їх більш декларативний, а не обов'язковий характер. Інтерпретуючи гасло «повного самовизначення», висунуте напередодні 1917 р., Й.В. Сталін у 1923 р. нагадував, що крім права «народів на самовизначення, було ще право робітничого класу на зміцнення своєї влади, й цьому останньому праву підпорядковувалось право на самовизначення... Право на самовизначення не може й не

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 6. — С. 186, 294.

повинно бути перешкодою справі здійснення права робітничого класу на свою диктатуру. Перше повинно поступитися перед другим»¹.

Цілком точно, на наш погляд, дав характеристику стратегії більшовиків у здійсненні етнонаціональної політики В.К. Винниченко: «У всій більшовицькій літературі, — зазначав він, — як до революції, так і під час неї, національне питання трактувалось або з нехиттю, з деякою зневажливою вибачливістю, а то й гидливістю, або ж немов і прихильно й справедливо, але сухо, холодно, казенне. Під час революції з'явилась ніби деяка гарячість тактичного характеру, гарячість полеміки. Більшовикам треба було схилити до себе симпатії національних груп. Отже, як тактичний хід проти своїх ворогів, меньшевиків, есерів, Тимчасового Правительства, вони вживали гострої критики позицій цих течій у національному питанні й тим самим підпиляли дуже вліво «вплоть до отделения»².

Відстоюючи право націй на самовизначення, В.І. Ленін та його прихильники вбачали в майбутній соціалістичній Росії унітарну централізовану республіку. Вони вважали, що унітарність, централізація насамперед гарантуватимуть вирішення загальнодержавних і національних, загальноекономічних, політичних та духовних проблем суспільства. Зокрема, вона сприятиме зміцненню національно-державної єдності та територіальної цілісності Росії.

В духовному житті унітарність створюватиме умови для зміцнення інтернаціональної єдності трудящих. В цьому випадку заперечення ними культурно-національної автономії виглядало цілком природнім. Так, в резолюції з національного питання, прийнятій на VII (квітневій) Всеросійській конференції партії більшовиків підкреслювалося: «Партія пролетаріату рішуче відкидає так звану «культурно-національну» автономію, тобто вилучення з відання держави шкільної справи і т.п. і передачу її в руки свого роду національних сеймів. Робітників, які живуть в одній місцевості і навіть працюють у тих самих підприємствах, культурно-національна автономія штучно розмежовує за належністю до тієї чи іншої «національної культури», тобто посилює зв'язок робітників з буржуазною культурою окремих націй, тим часом як завдання соціал-демократії полягає в посиленні інтернаціональної культури всесвітнього пролетаріату»³.

В практичній програмі розв'язання національної проблеми в Росії більшовики не тільки серйозно не припускали відокремлення націо-

¹ *Сталин И.В.* XII съезд РКП (б). 17–25 апреля 1923 г. Заключительное слово по докладу о национальных моментах в партии и государстве 25 апреля // Сочинения. — Т. 5. — Москва, 1947. — С. 265.

² *Винниченко В.К.* Відродження нації. — Ч. 2. — К., Відень, 1920. — С. 263–264.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. I. — К., 1978. — С. 434.

нальних регіонів, але були навіть проти федерації. Скажімо, на тій же квітневій конференції питання про федеративний устрій навіть не розглядалося. Натомість на ній недвозначно було заявлено: «Питання про право націй на вільне відокремлення не дозволено змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації в той чи інший момент. Це останнє питання партія пролетаріату повинна розв'язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно, з точки зору інтересів всього суспільного розвитку і інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм»¹. Конкретно, для кращого задоволення інтересів окремих національностей, які населяли Росію, більшовицька партія пропонувала надавати автономію областям, що відрізнялись особливими господарчими й побутовими умовами й національним складом населення. Характерна в цьому відношенні резолюція з національного питання Всеросійської конференції фронтних і тилових військових організацій РСДРП(б), яка відбулася 16–23 червня 1917 р. В ній, зокрема, підкреслювалося: «Конференція заявляє, що народи Росії мають повне право на самовизначення і самостійне вирішення своєї долі аж до відокремлення, що зокрема Україна має повне право здійснити свою автономію...»².

В цьому випадку перевага віддавалась автономії в рамках унітарної держави. В.І. Ленін у своїх виступах та статтях «Україна», «Україна і поразка правлячих партій в Росії», «Не демократично, громадянин Керенський!», «Куди привели революцію есери і меншовики?», «Фінляндія і Росія» підкреслював право недержавних народів, в т.ч. і українського народу на самовизначення аж до відокремлення, але водночас і наголошував, що визнання цього права більшовиками не повинно призвести до фактичного відокремлення. «Ні один демократ, — писав він, — не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії: як раз беззастережне визначення цього права одно тільки й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів за добровільне з'єднання в одну державу двох народів»³.

З іншого боку, більшовики розуміли, що всіляке нав'язування національним меншинам «механічної унітарності» змушених зв'язків викличе тільки відпір, реакцію, центробіжність, або й дасть ґрунт для нових усобиць. Тому в період боротьби з Тимчасовим урядом, на їх думку, головним напрямом етнополітики повинна стати тактика домагання сприятливих умов представниками різних національностей Росії, які проживають як компактно, так і дисперсно.

Це, в свою чергу, повинно було забезпечити підтримку політичної лінії РСДРП(б) з боку етнопонаціональних груп. З цієї точки зору цілком

¹ Там само.

² Там само. — С. 457.

³ Ленін В.І. Україна // Повне зібрання творів. — Т. 32. — С. 333–334.

послідовною є більшовицька резолюція з національного питання I Всеросійського з'їзду Рад, в якій зазначались пропозиції Тимчасовому уряду негайно розпочати здійснення ряду заходів: видання декларації Тимчасового уряду про визнання за всіма народами права самовизначення аж до відокремлення; видання декрету про рівноправність мов і збереження за російською мовою права загальнодержавної та про надання громадянам всіх народностей права і можливості користуватися своєю мовою «при здійсненні громадянських і політичних прав», в школі, суді, органах самоврядування, а також у зносинах з державною владою; створення при Тимчасовому уряді рад з національних справ, куди увійшли б представники всіх національностей Росії¹.

В площині цих настанов формувалося ставлення більшовиків і до українського питання. В той час В.І. Ленін, часто згадуючи Польщу або Фінляндію, говорив про Україну як національний регіон, вимоги якого щодо незалежності більшовики безумовно визнавали. У червні 1917 р. у своїй статті він засудив Тимчасовий уряд за те, що він не виконав свого «елементарного демократичного обов'язку», оскільки не оголосив, що він «за автономію і за повну свободу відокремлення України»². Але, поперше, треба було ще визначити значення права націй на самовизначення при соціалізмі. На цьому етапі в етнополітичній тактиці партії більшовиків ще не виникла необхідність зв'язку з національним самовизначенням здійснювати які-небудь практичні дії, крім засудження Тимчасового уряду за його повільність у відношенні виконання вимог України та розповсюдження різного роду резолюцій з національного питання. А, по-друге, проведена Леніним паралель була далека від досконалості. Особлива соціальна структура населення України — селян, пролетаріату та інтелігенції спричинялася до певної невизначеності національного руху і розвитку в ньому протилежних течій. Польському та фінському рухам це не було притаманним.

По всій Росії більшовики спирались у здійсненні своєї етнополітики на міське населення і промислових робітників. В Україні ці групи були не тільки нечисленними — вибори до Установчих зборів у листопаді 1917 р. принесли більшовикам тільки 750 тис. голосів по Україні — але склалися переважно з великоросів. Це зумовлювало подвійні труднощі для більшовицького руху в Україні загалом і впровадження тут своєї етнополітики зокрема. Тому напередодні жовтневого збройного повстання цілком логічним в тактиці більшовиків стало те, що об'єктом їх етнополітики, в т. ч. і в Україні, мали бути як національні меншини,

¹ Див.: Известия Петроградского Совета. — 1917. — 23 июня; Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. — М., 1930. — Т. 3. — С. 115.

² Ленін В.І. Україна і поразка правлячих партій в Росії // Повне зібрання творів. — Т. 32. — С. 342.

так і корінна нація як етнос, що реалізація потреб національних меншин не повинна була здійснюватись за рахунок зменшення уваги до проблем тієї чи іншої корінної нації.

Однією з характерних рис діяльності більшовицьких організацій України по впровадженню в життя концепції етнополітики було те, що вона практично не відхилилась від основної стратегічної лінії в цьому питанні російської партії більшовиків. В періодичних виданнях більшовицьких організацій України публікувались статті Леніна і резолюції ЦК РСДРП(б) з національного питання, а також статті місцевих партійних працівників. Так, відстоюючи ленінську позицію з національного питання, друкований орган катеринославських більшовиків газета «Звезда» в редакційній статті «К украинскому вопросу» писала: «Тільки наша партія, партія робітників і біднішого селянства чесно і відкрито пішла назустріч українському народу. Признання справедливості вимог українців — найкращий спосіб пробудити в них довіру і симпатію до великоруської демократії»¹.

Деякі більшовицькі організації України займали і більш рішучу позицію ніж їхні російські колеги. Наприклад, пленарне засідання 16–17 листопада 1917 р. обласного виконавчого комітету Рад Донецько-Криворізького басейну прийняло більшовицьку резолюцію з українського питання. В ній підкреслювалося, що визнаючи право націй на самовизначення аж до відокремлення, обласний комітет Рад визнає найбільш доцільною формою самовизначення України не її відокремлення, а широку автономію. Резолюція вимагала також проведення референдуму на всій території Донецько-Криворізького басейну і здійснення широкої агітації за приєднання цієї території до Росії².

Тут необхідно зауважити, що ще для Тимчасового уряду, партій і організацій, які його підтримували, Україна існувала в основному і навіть виключно як географічне, а не політико-адміністративне, тим більше — державне поняття. Тому вони з легкістю виокремили з регіону України губернії, які мали змішане населення, в тому числі Донецький і Криворізький басейни, коли Центральна Рада вимагала автономії і стала на шлях створення інститутів, зокрема, Генерального секретаріату.

По суті, таким же був загальний підхід і радянських центрів, наприклад Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих і солдатських депутатів, які для зручності ведення роботи, зносили з периферією, поділили Україну на три області: Донецько-Криворізьку, Південно-Західну і Південь. Мало в чому відрізнялась тут і позиція місцевих Рад робітничих і солдатських депутатів, сформованих, як відомо, переважно з представників загальноросійських партій.

¹ Большевицкие организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. — К., 1969. — С. 158.

² Известия Юга (Харьков). — 1917. — 28 ноября.

Місцеві більшовицькі організації також підтримали цю ідею. Як представники загальноросійської партії у регіоні з багатонаціональним складом населення вони вважали за доцільне з'ясувати питання про належність Донецько-Криворізького басейну до України чи Росії шляхом референдуму.

Догмати більшовицької ідеології висували на перший план пріоритети класових цінностей над національними, тож і агітація за радянську владу і пошук її союзників проводилися саме за цим принципом. До того ж військова перевага радянської влади, підтримка населення давали уряду УСРР підстави для нехтування таких «дрібних» можливих союзників, як національні меншини. Вони не становили вагомого фактору для більшовицької влади, а все, що не являло собою його і не давало миттєвого результату, в умовах боротьби за владу, відходило на другий план і здебільшого залишалося поза увагою. Вже пізніше, в середині 20-х років, коли політика щодо національних меншин стала помітним чинником суспільно-політичного життя України, на вищому державному рівні неодноразово визнавалося, що практичне вирішення національного питання не могло бути розгорнуте в перший період існування УСРР¹.

Як констатувала I Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин (січень 1927 р.), «тяжкі роки громадянської війни в Україні особливо відбилися на національних меншинах, які більш за всіх зазнали на собі бандитський терор, проте в той час не було можливості приділяти національному питанню достатню увагу, оскільки вся діяльність органів влади була спрямована на боротьбу за існування диктатури пролетаріату»².

Основним правовим документом, який зафіксував права національних меншин в Україні, була Конституція УСРР (1919 р.). В ній проголошувалося, «що УСРР, визнаючи рівні права за трудящими незалежно від їх расової та національної приналежності, оголошує встановлення чи допущення будь-яких привілеїв або переваг на цій підставі, а також яке б то не було гноблення національних меншин або обмеження їх рівноправності такими, що суперечать основним законам Республіки»³. Але Конституція лише декларувала права національних меншин. На цей період не було створено ні відповідних урядових установ, які спеціально опікувалися б національними меншинами і сприяли б втіленню їх прав в життя, ні законодавче закріплені форм правосуб'єктності іноетнічного населення (як це мало місце пізніше у 20-ті роки).

¹ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — Х., 1927. — С. 5.

² Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — Х. 1927. — С. 5.

³ Политика Советской власти по национальным делам за три года. — М., 1920. — С. 116.

Не переймався проблемами національних меншин в перші роки радянської влади і її вищий орган — Всеукраїнський з'їзд Рад. На з'їздах розглядалися основні та найбільш важливі на поточний момент для радянської влади питання. Тож цілком закономірно, що до переліку питань порядку денного III Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1919 р.), таких як військове, земельне, продовольче, прийняття Конституції УСРР, не потрапили проблеми національних меншин.

Практично не піднімалися вони і у виступах делегатів з'їзду. Лише представник Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії Новаківський прямо поставив питання про необхідність, враховуючи національні умови України, створити комісаріат національних справ як гарант захисту інтересів трудящих різних національностей, орган сприяння розвитку національних культур народів України¹. В заключному слові від уряду голова Ради Народних Комісарів УСРР Х. Раковський обійшов мовчанням пропозицію про створення національного комісаріату. «Ми всі робили помилки», — визнавав він згодом, оцінюючи колишню свою (і партійну) позицію з національного питання. Але тоді, у березні 1919 р., Раковський заявляв: «Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії велику класову відмінність, поділ Європи на держави вже зникає у мороці минулого, тепер поділ проходить не по кордонах, а він проходить по класах»². Тож зрозуміло, що проблеми національних меншин в самій Україні видавалися занадто мізерними на фоні «глобального вирішення» національно-державного устрою цілої Європи.

Не порушувалося питання національних меншин також і на наступному IV Всеукраїнському з'їзді Рад, який відбувся у травні 1920 р. Негативно ставився до ідеї створення комісаріату національних справ і Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Його позиція з цього приводу, висловлена в органі ВУЦВК «Известия», полягала в наступному: діяльність комісаріату національних справ лише дублювала б роботу інших комісаріатів — освіти, соціального забезпечення, внутрішніх справ тощо, і їх паралельне функціонування створювало б зайві складнощі в управлінні та неправомірні витрати державних коштів. З цих причин ВУЦВК вважав необхідним ліквідувати вже існуючі національні комісаріати, насамперед — комісаріат єврейських справ³.

Справа в тому, що у першій половині 1919 р. в практиці радянського будівництва в Україні подекуди створювалися окремі національні

¹ Третий Всеукраинский съезд Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов (6–10 марта 1919 г.). — К., 1919. — С. 35.

² Мельниченко В.Е. Был ли Раковский конфедералистом // Вопросы истории КПСС. — 1989. — № 7. — С. 115.

³ Известия ВУЦИК. — 1919. — 1 апреля.

комісаріати місцевого значення, зокрема, при Харківському і Київському губвиконкомах були створені комісаріати єврейських справ, у цих же та ряді інших міст — польські комісаріати. У їх віданні знаходилися, головним чином, питання національної освіти, соціального забезпечення тощо. Діяльність цих комісаріатів дійсно значною мірою дублювала роботу інших місцевих органів, до того ж багато в чому носила формальний характер, не відзначалася особливою активністю. Тому у середині 1919 р. вони припинили своє існування¹.

За умов, коли правляча партія перебирала на себе керівництво всіма сферами суспільного життя в республіці, ті чи інші проблеми національних меншин знаходили своє відображення в діяльності відповідних партійних структур. Так, протягом 1919 р. в системі партійного будівництва в Україні поступово поширювалася практика створення національних партійних осередків.

Національні секції більшовицької партії діяли ще до революції 1917 р. В Україні їх організаційне становлення припадає на початок 1919 р. В складі міських і губернських організацій КП(б)У створювалися секції для роботи серед національних меншин. Цей процес був наслідком місцевої ініціативи і ЦК КП(б)У постав вже перед фактом їх існування: на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У 3 квітня 1919 р. було розглянуто питання про ставлення до організацій «так званих національних секцій» і ухвалено виробити відповідне положення². У 1919 р. таких секцій в Україні налічувалося біля 30, головним чином — єврейські, латиські, литовські, польські. Проте навіть однонаціональні секції часто були не пов'язані між собою.

У своїй діяльності, орієнтованій насамперед на агітаційно-пропагандистську роботу, національні секції стикалися з численними проблемами етнічних груп — культурного, соціального, політичного характеру. Це спонукало їх порушити питання про створення Народного комісаріату національних справ³. ЦК КП(б)У відхилив цю ідею, висловившись за створення національних секцій при ряді наркоматів⁴.

З кінця 1919 р. у внутрішній політиці радянської влади в Україні намітилися видимі зміни, спрямовані насамперед на перегляд тих її сторін, які викликали вкрай негативне ставлення українського селянства. Українське селянство становило не тільки більшість населення, але і ту його частину, за якою стояли давні традиції. Його соціальна і економічна ворожість — постійна основа селянського націоналізму — була націлена на поміщиків (польських та російських), торговців та лихварів (в більшості своїй представники єврейського населення).

¹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. — К., 2000. — С. 92.

² Там само. — С. 93.

³ Там само.

⁴ Там само.

Більшовицькі гасла конфіскації поміщицьких, державних і церковних земель, права націй на самовизначення підтримувалися селянами, але практичне здійснення цих гасел не відповідало їх сподіванням. Відрив партійних організацій, які спиралися у своїй діяльності переважно на неукраїнський за своїм національним складом міський пролетаріат, від переважної більшості населення — селянства, ігнорування його основних прагнень і специфіки українського національного руху неминуче породжувало протистояння, що і проявилось в селянських повстаннях.

Тож по мірі визволення України від денікінської окупації з усією очевидністю поставало питання про вироблення, з врахуванням досвіду 1919 р. і «української специфіки», такої програми практичних дій радянської влади, яка б знайшла підтримку в українському середовищі. Це питання стало предметом серйозного аналізу ЦК РКП(б). Зокрема, принципи засади політики партії більшовиків в Україні були розглянуті 20–21 листопада 1919 р. на спільному засіданні Політбюро та Оргбюро ЦК РКП(б) за участю значної групи керівних працівників КП(б)У. А прийнята VIII Всеросійською конференцією РКП(б) у грудні 1919 р. резолюція «Про Радянську владу на Україні» стала основним викладом програми дій партії. В ній проголошувалось визнання самостійності УСРР і права українських трудящих самим визначити форму союзу між УСРР і РСФРР. Документ зобов'язував членів партії всіма засобами сприяти вільному розвитку української мови і культури¹.

Протягом 1920 р. відбувалися зміни в політиці щодо національних меншин. Створення певних структурних одиниць для роботи серед некорінних націй відбувалося насамперед в галузі партійного будівництва. Новий Статут РКП(б), прийнятий VIII Всеросійською конференцією РКП(б), передбачав виокремлення національних відділів для особливих форм партійної роботи². Ця статутна норма дала поштовх керованому ЦК КП(б)У організаційному оформленню національних секцій при партійних комітетах. Вона лягла в основу відповідного положення, яке передбачало створення секцій національних меншин при організаціях КП(б)У для проведення агітації і пропаганди серед іноетнічних груп населення, розробки завдань партійного і державного будівництва, що впливали з їх культурних та побутових особливостей³.

Безпосередньо на місцях організація секцій визначалася циркулярним листом ЦК КП(б)У від 28 січня 1920 р. «До всіх парткомів КП(б)У», згідно з яким в місцевостях з більш-менш значним відсотком населення інших національностей, крім російської і української, дозво-

¹ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 2. — М., 1983. — С. 199–201.

² Там само. — С. 202.

³ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. — С. 94.

лялося створення при партійних комітетах національних секцій на чолі з бюро при губкомах партії¹.

Окрім організаційної роботи, що полягала головним чином в прийомі до партії, мобілізації в діючу армію, залученні до радянського будівництва представників етнічних меншин, а також агітаційно-пропагандистської діяльності, видання газет, листівок, інших періодичних і неперіодичних видань мовами некорінних національних груп. Національні секції, завдяки можливості самостійно обирати форми роботи в національному середовищі, опікувалися певною мірою і культурним життям некорінного населення, сприяючи відкриттю національних шкіл, клубів, різних культурно-просвітніх установ.

Але вже навесні 1920 р. розпочалася ініційована ЦК РКП(б) реорганізація національних секцій КП(б)У. На квітневому 1920 р. пленумі ЦК КП(б)У було прийняте рішення про розпуск бюро національних секцій при губкомах і ЦК КП(б)У і організацію натомість національних відділів агітації і пропаганди. На відділи покладалися обов'язки головним чином слідкувати за партійною роботою серед робітників даної національності та подавати на розгляд партійному комітету відповідні рекомендації².

Нова інструкція, порівняно з попередніми документами ЦК КП(б)У, не тільки суттєво міняла (в бік звуження) структуру національних відділів у партійних органах, а й значно обмежувала їх функції. Що й стало причиною її негативного сприйняття окремими місцевими національними секціями. Особливо різкою була реакція латиських секцій. За їх оцінкою, інструкція зводила нанівець діяльність секцій, перетворюючи їх лише в інформаційні органи при губпарткомах. Навіть саме існування цих органів подекуди на місцях вважалося шкідливим. І це при тому, що через відсутність нацвідділів при урядових установах основна культурна та інша робота зосереджувалася в партійних організаціях. До ЦК КП(б)У була передана відповідним чином складена резолюція Всеукраїнської конференції латиських секцій (червень 1920 р.). Відповіддю стала заява секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про те, що становище «змінене бути не може»³.

Протягом весни – літа 1920 р. поступово була утворена широка мережа національних відділів (бюро) агітації і пропаганди при губкомах, а подекуди і при волосних та районних комітетах КП(б)У, які підпорядковувались відповідним відділам при ЦК КП(б)У. При ЦК першими почали діяти єврейський та естонський відділи (з квітня 1920 р.), латиський (з травня 1920 р.), литовсько-білоруський, пізніше перейменований в литовське бюро (з червня 1920 р.). Загалом у 1920 р. в складі КП(б)У діяло біля 100 національних відділів агітації і пропаганди⁴.

¹ Там само. — С. 94.

² Коммунист. — 17 апреля 1920 г.

³ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — С. 95.

⁴ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття). — К., 1995. — С. 22.

У 1920 р. агітаційно-пропагандистська робота зазнала деяких змін. Якщо у 1919 р. значною мірою вона була спрямована на воїнів іноземних держав, які в ході Першої світової і громадянської воєн опинилися в Україні, але на цей час вже в основному повернулися на батьківщину, то тепер діяльність національних відділів активізувалася в напрямі роботи серед іноетнічних колоністів, які проживали в Україні.

На кінець 1920 р. відбулася зміна у ставленні ЦК КП(б)У до ідеї створення національного комісаріату, зініційована насамперед урядом Російської Федерації. Через відсутність в Україні власного комісаріату національних справ численні звертання від представників національних меншин, які проживали в Україні, надходили до Народного комісаріату у справах національностей РСФРР. Останній поставив до відома ВУЦВК ситуацію, що склалася, зазначивши, що з боку Наркомнацу РСФРР неконституційно і просто неможливо охопити всю роботу серед національних меншин на території УСРР. Наркомнац РСФРР висловлювався за необхідність створення відділу у справах національностей при ВУЦВК або РНК УСРР і брав на себе його організацію, внаслідок відсутності з боку керівних органів УСРР як ініціативи, так і відповідного досвіду. Наркомнац РСФРР делегував в Україну свого представника в ролі уповноваженого при РНК УСРР для ведення переговорів з цього питання¹.

За вирішення проблеми активно взявся ЦК КП(б)У. На нараді завідуючих національними відділами при ЦК КП(б)У 12 листопада 1920 р. було визнано необхідним створення Наркомнацу в Україні. У грудні питання двічі було порушене на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У, яке, зрештою, висловилося принципово за створення Наркомнацу в Україні і передало його практичне виконання до відання ВУЦВК нового скликання². Проте реалізація цієї ідеї відкладалася на невизначений час, а згодом від неї взагалі відмовилися.

Встановлення в Україні радянської влади зміцнило позиції російської меншини. Окрім фактора усвідомлення себе як домінуючої нації на теренах України росіяни реально відігравали провідну роль в партійній структурі. КП(б)У як формально самостійна і рівноправна з РКП(б) партія проіснувала лише перші три місяці після свого створення у квітні 1918 р. Але вже постановою I з'їзду (липень 1918 р.), що відбувся в Москві, КП(б)У фактично перетворювалася в обласну організацію РКП(б)³, таку її складову частину, яка репрезентувала українців як меншину у складі РКП(б). Втім, українці становили меншість (лише близько 20%) і у самій КП(б)У, більше половини якої складали росіяни.

¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — С. 95.

² Там само.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 23.

Тож можна стверджувати, що РКП(б) провадила політику щодо українців як до національної меншини.

Процес утвердження в Україні радянської форми державності, з її повним підпорядкуванням РКП(б), супроводжувався тотальним російським мовно-культурним засиллям. Ось як про це свідчить орган УКП «Червоний Прапор» (від 9 березня 1919 р.): «Такої шаленої і ганебної русифікації, яка йде тепер хвилию по всій Україні, ми не знали. Українська мова виганяється звідусюди, де б вона тільки не була. Ціла низка наказів про вживання «общепонятного» — це ознака часу. І на скромні вимоги українського громадянина забезпечити і йому також приналежні національні і культурні права, які мають представники «братнього» народу на Україні, є лише одна відповідь: «шовінізм, буржуазність, контрреволюція».

Офіційно це мало вигляд проголошення рівноправності російської і української мов і культур в Україні, при тому, що українська не мала статусу державної. Більше того, подеколи вона взагалі ставилася в ряд з мовами національних меншин України. Наприклад, в постанові Народного комісаріату освіти УСРР (березень 1919 р.) хоча і йшлося про завдання «активно працювати в бік розвитку української мови», та при цьому вимагалось в школах з російською мовою викладання вводити вивчення «однієї з місцевих мов» — української, польської, єврейської, німецької, чеської та ін.¹. Проте рішення вищих органів влади України про запровадження української мови в школах і радянських установах на практиці майже не втілювалися в життя.

Отже, в політичній, державній, культурній та інших сферах життя прихід радянської влади в Україну у 1919—1920 рр. був сполучений з тотальною русифікацією, непомірно гіпертрофованим як для національної меншини вивищенням російського елемента в українському суспільстві та підпорядкуванням вищої державної влади в УСРР РКП (б).

Радянське керівництво вирізняло своєю увагою єврейську національну меншину — одну з найчисленніших і найпомітніших в суспільно-політичному житті України. Загальний перегляд національної політики радянської влади, посилення комуністичного руху серед єврейства спричинили на кінець 1919 р. нову постановку питання про роль і місце відповідної роботи у середовищі єврейського населення України. ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У проголосили «загальнопартійне і загальнополітичне значення єврейської комуністичної роботи», необхідність створення для неї умов найбільшого сприяння і боротьбу з антисемітизмом. В цей же час активізувалося політичне життя єврейства, стало помітним певне полівіння деяких єврейських партій. Зокрема, у березні 1919 р. з середовища Бунду (Єврейського Комуністичного Робітничого Союзу) та

¹ Собрание Указонений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. — 1919. — № 23. — Ст. 260. — С. 347.

Об'єднаної єврейської соціалістичної партії виділилися значні за чисельністю комуністичні угруповання, які у травні об'єдналися в Єврейський Комуністичний Союз України (Фарбанд). І хоча за рішенням ЦК РКП(б) вже в серпні того ж року Фарбанд злився з КП(б)У, реально це злиття відбулося не відразу і Фарбанд відігравав помітну роль серед єврейського населення.

Бундівські організації України, як і по всій Росії, негативно зустріли Жовтневу революцію, встановлення диктатури пролетаріату в країні і разом з меншовиками і есерами виступили за утворення однорідного соціалістичного уряду від народних соціалістів до більшовиків. Центральна Рада оцінювалася ними як орган законної влади в краю, а її практичні кроки по налагодженню нормального життя як шлях до створення української державності, а також до здійснення національно-персональної автономії, зокрема для єврейського населення. Вони різко засудили прихід німецьких військ і гетьманський уряд та підтримали Директорію УНР, висловлюючи разом з тим, як і її попередниці, незгоду з ряду принципів положень їх внутрішньої і зовнішньої політики.

Листопадова 1918 року революція в Німеччині, особливості політичного розвитку в Україні того періоду послужили поштовхом до перегляду орієнтації Бунду — від Директорії і її партій — до більшовиків і Рад¹. Складно і суперечливо проходив даний процес, в результаті якого довелося відмовитися від власної національної програми, неодноразово підкреслювати вимушений характер визнання нової влади, одночасно шукати шляхи тісної співпраці з нею і вислуховувати її критику в непослідовних діях. Необхідно було також відповідати на численні звинувачення з боку єврейських соціалістичних партій в забутті старих бундівських принципів і засад національного питання.

Важливим етапом в діяльності Бунду стало утворення у травні 1919 р. Єврейського Комуністичного Союзу України (Комфарбанду), куди вступили і більшість об'єднаних єврейських соціалістів, а також рішення про початок переговорів з КП(б) У про злиття з нею. Була чітко визначена організаційна форма спільної роботи. В той же час частина бундівців, що заявили про незгоду із створенням нової, комуністичної організації і що залишилися на старих, соціал-демократичних позиціях, продовжували підтримувати Директорію.

Негативну роль в процесі зближення КП(б)У і Комфарбанду зіграло прагнення деяких його активістів зберегти свою колишню назву, добитися організаційної самостійності у складі єдиних партійних колективів. Не сприяла прискоренню злиття і резолюція III з'їзду Компартії України «Про відношення до дрібнобуржуазних партій», згідно якої

¹ Рафес М.Г. Два года революции на Украине (Эволюция и раскол «Бунда»). — М., 1921. — С. 5.

визнавалися невідгідними будь-які кроки до об'єднання з подібним політичним угрупованням¹.

Особливу напруженість у відносинах комуністів з колишніми бундівцями вніс лист ЦК КП(б)У від 5 червня 1919 р., в якому було запропоновано останнім індивідуально вступати в ряди комуністичної партії. Знадобилося два місяці для з'ясування своїх позицій з даного питання, а також втручання ЦК РКП (б), перш ніж 18 серпня 1919 р. на засіданні Оргбюро ЦК КП(б) У було ухвалено рішення «Про злиття Комфарбанду з КПУ». У ньому наголошувалося про його розпуск і створення при ЦК і губпарткомах бюро єврейських секцій на Україні. У циркулярному листі № 1, випущеному Голоvbюро, завданням цих секцій визначалося «посилення впливу комуністичних ідей і Комуністичної партії між єврейськими робочими і бідним населенням, що повинно привести єврейські маси до творчої соціалістичної роботи»².

Рішення Оргбюро ЦК КП(б)У від 18 серпня 1919 р., що у той час не дійшло до багатьох партійних організацій, довелося практично здійснювати в період наступу Добровольчої армії А. Денікіна. В умовах фізичного і політичного терору проти єврейського населення, члени Комфарбанду, що залишилися в Україні, брали участь в нелегальній роботі разом з комуністами різних національностей, займалися пропагандою, випуском газет, розповсюдженням листівок серед місцевих жителів, направляли, як і інші єврейські соціалістичні партії, своїх представників до Червоної армії³.

Перспективи діяльності єврейських секцій при комітетах КП(б)У, що визначилися в ході звільнення України від денікінців, були визначені в прийнятому на початку грудня 1919 р. сумісному меморандумі Центрального бюро при ЦК РКП(б) і Голоvbюро при ЦК КП(б) У «Про завдання і постановку єврейської роботи в партії». В ньому акцентувалася увага на необхідності посилення комуністичної пропаганди серед цієї частини населення, проведення політичних і культурно-виховних заходів, залучення євреїв до продуктивної праці по відновленню народного господарства республіки.

Втім, єврейські партії далеко не завжди мали можливості для вільного самовиявлення. Звичайним явищем було негативне ставлення до них з боку радянських органів та більшовиків: прояви недовір'я, перешкоди в роботі, недопущення представників єврейських партій в радянські та профспілкові установи, навіть вороже відношення до них.

¹ Див.: Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 46.

² Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). — Ф. 1. — Спр. 59. — Арк. 11.

³ Рубинштейн Н. В петлюровско-польском подполье // Летопись революции. — 1926. — № 5 (20). — С. 52.

Причому таке ставлення відчували на собі не лише Поалей-Ціон (Єврейська Соціал-демократична Робітничка Партія), Бунд, а й Фарбанд.

Що стосувалося широких верств загалом аполітичного єврейського населення, то життя змушувало його, особливо дрібну буржуазію, шукати шляхи пристосування до радянської влади. Найяскравішим прикладом цього можна назвати створення у 1919 р. Союзу Єврейських трудящих мас (Сетмас). Раніше існуючі єврейські організації в основному визначалися радянською владою як реакційні та буржуазні, і залежно від напрямку їх діяльності — клерикальні або націоналістичні і підлягали безумовному розпуску. Сетмас став спробою масштабного організаційного налагодження традиційної єврейської взаємодопомоги і взаємооб'єднання в умовах ідеологічних рамок радянської влади.

Найгострішою проблемою українського єврейства, що стояла перед радянською владою на той момент, залишалися погроми. Вина за них цілком покладалася на Директорію, яка звинувачувалася в «підтримці зв'язків з погромними елементами» та «антисемітському цькуванні серед селян і солдат в районах радянської влади». Отже, погроми проголошувалися знаряддям боротьби контрреволюції проти радянської влади.

В той же час керівництво УСРР визнавало й інші фактори, які сприяли виникненню погромів, зокрема той, що високий відсоток євреїв серед міського населення робив неминучими націоналістичні настрої в середовищі українського селянства. Тому, як зазначалося у спільному документі ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У «Про завдання і постановку єврейської роботи партії», коли радянська влада постала перед селянством як комуністична, тобто як така, що запроваджувала комуноу негайно, селянство піднялося і проти неї, і проти євреїв, яких справді було багато в її органах та серед комісарів¹. Щодо цього останнього фактора, то були спроби його скоригувати. Після дискусії в партійних верхах з проблеми погромів Політбюро ЦК КП(б)У ще на засіданні 30 травня 1919 р. ухвалило, враховуючи надзвичайне загострення антисемітських настроїв, провести часткову заміну єврейських партійних працівників українцями і росіянами. Було вирішено також з метою послаблення ворожнечі між селянством та єврейським населенням залучати на місцях селянство в керівні органи радянської влади для спільної роботи з єврейськими робітниками і ремісниками та одночасно делегувати для роботи на селі найбільш пристосованих партійних працівників-євреїв². Щоправда, такі постанови більшою мірою залишалися на папері, ніж втілювалися в життя, тим більше, що рішення на зразок заміни єврейських працівників не належало до таких, що користувалися одностайною підтримкою, в тому числі і у партійному керівництві.

¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — С. 103.

² Там само.

Масштаби погромів і кількість постраждалих в них вимагали, проте, і більш реальних дій, ніж рішення про співпрацю українських селян і єврейських трудящих. На початку літа 1919 р. було вжито заходів для надання реальної допомоги єврейському населенню, хоча в баченні організаційних форм цієї допомоги в партійно-урядових колах республіки не було цілковитої однотайності. Так, Політбюро ЦК КП(б)У відхилило організацію особливої комісії (єврейського відділу) з надання допомоги потерпілим від погромів при Наркоматі соціального забезпечення¹. Постановою Центральної Комісії допомоги жертвам контрреволюції Народного Комісаріату соціального забезпечення від 7 червня 1919 р. на основі декрету РНК УСРР створювалася при Комісії особлива секція — для організації і надання допомоги постраждалим від погромів громадянам УСРР. Центральна секція допомоги жертвам погромів мала організаційно-керівні функції, а основна практична робота припадала на відповідні місцеві секції, які займалися розміщенням постраждалих, що залишилися без даху над головою, та забезпечували їм медичну, продовольчу, речову і грошову допомогу, у разі можливості працевлаштовували тощо².

Надаючи допомогу постраждалим від погромів, радянська влада в той же час мала цілком однозначну і непохитну позицію щодо того, яким повинно бути ставлення до неї єврейства. Суть цієї позиції була такою: в зв'язку із зростанням антисемітизму захист радянської влади для євреїв — це захист самих себе від фізичного винищення. Таким чином, українське єврейство, стаючи на цю позицію, потрапляло в замкнуте коло: підтримувати радянську владу, щоб захиститися від фізичного винищення, і в той же час підлягати ризику бути знищеними загонами повстанських отаманів і білогвардійцями саме за підтримку радянської влади.

Стосовно німецької національної меншини, то для неї завершення гетьманської доби відбилосся погіршенням становища. Протекціоністська політика державної влади та захист окупаційних військ перетворилися в нових умовах на негативний чинник для німецьких колоністів. Вороже ставлення суспільних сил, які підтримували Директорію, до гетьманського режиму і його опори — німецько-австрійських військ — відбилосся і на колоністах. Українська влада не мала можливості захистити їх від насильства з боку отаманів великих і малих повстанських загонів, які в умовах анархії уособлювали єдину реальну владу — влади правосильного.

Події воєнних часів, часті зміни влади дещо далися взнаки на економічному благополуччі німецьких колоній. Але здебільшого німецькі колоністи залишалися досить заможними. По суті це і визначало їх

¹ Там само. — С. 104.

² Там само.

взаємовідносини з радянською владою. Політика «воєнного комунізму», відверта недовіра з боку місцевих органів радянської влади і пов'язані з цим продрозкладки, конфіскації та інші подібні заходи сформували у колоністів стійке вороже ставлення до радянської влади. Повсюдні зловживання її представників, одні з яких проводили безсистемні контрибуції від надміру старанності, інші задовольняли особисті інтереси шляхом поборів, загроз і вимагань, самочинні реквізиції і відверті грабунки червоноармійців ще більше загострювали ситуацію. Не можна сказати, що в більшовицькому партійному керівництві, особливо серед німецьких колоністів, не було розуміння її вибухонебезпечності. Німецькі комуністи зверталися до іноземної Колегії з проханням вжити термінових заходів для припинення існуючих зловживань¹.

У свій час співробітництво німецьких колоній з окупаційними військами призвело до подальшого загострення міжетнічних відносин, і національна ворожнеча, що накопичилася за попередній період, спалахнула з новою силою. Німецькі колонії стали об'єктом нападів і грабунків з боку загонів українських селян. Вороже ставлення Директорії і тих суспільних сил, які вона уособлювала, до гетьманського режиму та його опори — німецьких військ, відбилосся і на опікуваних цими військами колоніях, яким довелося пережити в січні 1919 р. тяжку реквізицію². В подальшому політика «воєнного комунізму», відверта недовіра з боку місцевих органів влади і пов'язані з цим продрозкладки, конфіскації, арешти сформували у німців почуття ворожості до радянської влади, а повсюдні зловживання її представників, самочинні реквізиції і відверті грабунки, до яких нерідко вдавалися загони червоноармійців, ще більше загострювали ситуацію.

Не можна сказати, що в керівництві КП(б)У, особливо серед німецьких комуністів, не було розуміння вибухонебезпечності ситуації. Німецька група КП(б)У зверталася в іноземну колегію з проханням вжити термінових заходів для припинення існуючих зловживань. Подекуди становище розуміли і на місцях. Так, німецька група КП(б)У в Миколаєві, почавши свою діяльність з агітаційної роботи, пересвідчилася, що першочерговим є все ж вирішення нагальних практичних завдань і переорієнтувалася на розв'язання таких питань, як незаконні контрибуції, реквізиції, арешти колоністів.

Проте окремі намагання поліпшити становище не могли реально змінити його на краще. Німецькі комуністи активно провадили агітаційну діяльність, намагалися створювати в колоніях ради, комбіді. Особливо відзначалася діяльністю в цьому напрямі одеська група. Нею був ліквідований Центральний Комітет спілки німецьких колоністів і

¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 99. — Арк. 4.

² Там само. — Арк. 7.

закрита їх газета. Члени групи постійно виїжджали в колонії з агітаційними заходами та з метою створення Рад.

Але комбіди в німецьких колоніях практично не було з кого створювати, через малочисельність німців-бідняків; Ради, там, де їх і вдавалося організувати, ледь трималися; комуну німецькі колоністи не сприймали. Між ними і радянськими військами постійно відбувалися конфлікти і збройні сутички, поки, нарешті, влітку 1919 р. німецькі колонії на Півдні України не охопило повстання.

Повстання тривало впродовж липня – серпня 1919 р. Воно відбувалося під гаслом захисту національних інтересів. Завдяки завчасно проведеної організації та налагодження зв'язку між колоніями повстання швидко, у лічені дні охопило німецькі поселення Одещини. У ньому взяло участь близько 20 тис. добре озброєних повстанців. Всім повстанням керувала Рада десяти. У колоніях були утворені ради оборони, які проголошували мобілізацію і здійснювали керівництво на місцях.

Поштовхом до повстання став не лише конфлікт німців-колоністів з радянською владою, а й їх намір підтримати наступ армії А. Денікіна. Дослідники тих подій, С. Коган і Н. Межберг, писали з цього приводу: «Керівники повстання гадали, що їм пощастить з'єднатися з частинами Добрармії, які наступали на Одесу. Ось чому вони й вибрали для повстання кінець липня, коли денікінська армія була вже під Херсоном». Залишилися свідчення того, що офіцери Добровольчої армії безпосередньо брали участь у керівництві повстанням. Про необхідність «всебічно підтримувати Добровольчу армію» заявляв і керівник ЦК союзу колоністів (діяльність якого була відновлена під час денікінської окупації) Флелляр¹.

Повстання німців-колоністів проти радянської влади відбувалися не лише на Одещині. У своїх спогадах «Революційна боротьба в Миколаєві» Я. Ряппо описує повстанський рух на Миколаївщині, що особливо пожвавився під час наступу А. Денікіна. За свідченням автора, на чолі численних повстанців, в чиїх рядах спільно діяли як німецькі, так і місцеві українські та російські селяни, стояли німці-колоністи. Саме вони чинили найбільш упертий опір радянським військам, а під час денікінської окупації активно співробітничали з білогвардійцями².

Окрім запеклих ворогів, радянська влада мала і діяльних прибічників серед українських німців — насамперед в лавах міського пролетаріату. Серед національних груп в КП(б)У німецька була однією з найбільш активних і організованих. Вже невдовзі після утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду України при ньому було організовано німецький відділ, а при ЦК КП(б)У — німецька група.

¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — С. 105.

² Див.: Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве // Летопись революции. — 1924. — № 4. — С. 26–29, 38.

Німецькі групи комуністів діяли, практично, у всіх великих містах України. Основними напрямками їх діяльності було видання і розповсюдження комуністичної літератури, агітаційна і пропагандистська робота серед військовополонених, формування інтернаціональних загонів (з-серед них німецькою групою у Києві було організовано і відправлено на фронт 3 батальйони).

Діяльність німецьких комуністів не обмежувалася рамками радянської і партійної роботи. Наприклад, Харківська група 16 січня 1919 р. ліквідувала німецьке генеральне консульство, пізніше — австро-угорське, і створила натомість Революційний комітет німецьких та австро-угорських робітників і селян, що перебрав на себе функції консульств. Німецька комуністична група у Києві створила свою робітничо-селянську раду¹.

У 1920 р. становище німецьких колоній не зазнало суттєвих змін. Не вщухали грабінницькі напади повстанських загонів українських селян, серед яких особливою масовістю і жорстокістю вирізнялися махновці. Також удар по економічній силі німецьких колоній нанесло розкуркулення, яке у 1920—1921 рр. проходило на Півдні України. Внаслідок аграрних перетворень, орієнтованих на зрівняльний поділ землі, у так званих куркульських господарствах німецьких колоній було відібрано у власників в середньому близько 40—45% землі, до того ж кращої². Перерозподіл земель на користь українських селян вніс додаткове напруження в міжнаціональні взаємини. Це призвело до нового повстання у червні 1920 р., яке охопило колонії Одеської губернії, насамперед Тираспільського повіту. Розвиток події загалом повторював минулорічний, але масштаб повстання був значно меншим. Повстанці взаємодіяли з армією П. Врангеля, у складі якої були їх спеціальні батальйони і загопи самооборони³.

Придушення повстанських виступів спонукали німецьких колоністів до встановлення лояльних стосунків з радянською владою. Наприклад, як свідчить політзведення 12-ї армії, страх покарання за минулорічний виступ змушував жителів колонії Страсбург вітати радянську владу і не виявляти «холодного ставлення до Червоної Армії»⁴.

Очевидно, що досвід подій 1919 р. був врахований обома сторонами, і у другій половині літа 1920 р. можна було говорити про «умиротворення» німецьких колоній на Одещині. Як свідчить звіт про діяльність Одеського губкому за цей період, німецька секція «досягла того що

¹ Кулініч І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. — К., 1969. — С. 67, 68, 82.

² Кулініч І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995. — С. 213.

³ Сергіійчук В. Німці в Україні // Український світ. — 1993. — № 3/12. — С. 60.

⁴ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 321. — Арк. 6.

ставлення колоністів до радянської влади стало доброзичливим»¹. Зрозуміло, наскільки вимушеною була така «доброзичливість», тож закономірно, що серед німецького населення дедалі більше поширювались емігрантські настрої.

У 1920 р. національні комуністичні групи у складі КП(б)У з новими силами взялися до агітаційно-пропагандистської роботи. Діяльність німецьких відділів проходила за такими основними напрямками: агітаційна, організаційна та культпросвітня робота. Наприклад, німецький відділ при Одеському губкомі КП(б)У, як доповідалося у його зведенні за друге півріччя 1920 р., відряджав у колонії інструкторів, які використовували кожну можливість для влаштування мітингів та лекцій на політичні, господарські й культурно-просвітні теми. Зокрема, за вказаний період було проведено 120 мітингів, 60 жіночих зібрань, 30 зібрань молоді, 25 лекцій. Агітація велася також через газети та інші видання. В Одеському і Тираспільському повітах було створено 19 комуністичних осередків².

Культпросвітня робота, яка не викликала такого несприйняття серед колоністів як політична, просувалася значно жвавіше. У всіх великих колоніях були організовані культпросвітні гуртки, клуби, бібліотеки, народні будинки, а подекуди — навіть самодіяльні театри.

Роки громадянської війни стали для німецьких колоністів в Україні важким випробуванням. Це був час, коли їх майновий стан, класова та навіть національна приналежність часто бували причиною негативного до них ставлення. Але якщо в умовах війни не завжди вдавалося утримати власні статки, то ставлення українських німців до своєї культури дозволяло їм зберегти національну самобутність за будь-яких умов.

Численну іноетнічну групу в Україні, неоднорідну за соціальним складом, рівнем національної самосвідомості, політичними орієнтаціями являло собою польське населення. Більшість поляків належала до селян і проживала у Волинській, Подільській, Київській губерніях. Внаслідок природно-географічних умов цих регіонів тут практично були відсутні т. зв. куркульські господарства. В умовах війни, розрухи, «воєнного комунізму» економічне становище і без того небагатих польських сіл дедалі більше погіршувалося, зростало їх невдоволення політикою радянської влади, яке подекуди спонукало до участі в антибільшовицьких повстаннях.

Такі притаманні жителям польських етнічних поселень Волині та Поділля риси, як високий рівень національної самосвідомості, збереження рідної мови, культури, традицій, велика роль релігії і духовенства, неминуче розмивалися в умовах великих міст. Тож польське робітниче

¹ Там само. — Спр. 196. — Арк. 49.

² Там само. — Спр. 253. — Арк. 176 — 176 зв.

населення промислових центрів Південно-Східної України якоюсь мірою втрачало свою національну ідентичність. В той же час у середовищі польського пролетаріату набували популярності комуністичні ідеї.

Порівняно активна участь представників польської меншини в революційних подіях на боці радянської влади обумовлювала їх переконання у своєму праві добиватися задоволення власних національних інтересів. Помітним був їх потяг до виокремлення своїх національних справ і вирішення через власні установи. Свідченням цьому стала енергійна розбудова у великих містах України місцевих комісаріатів у польських справах. У Харкові такий комісаріат був створений невдовзі після встановлення радянської влади — у січні 1919 р. Він складався з ряду відділів: соціального забезпечення, культосвітнього та еміграційно-статистичного. Наприкінці лютого тут був створений Республіканський комісаріат у польських справах, який поряд з іншим розгорнув активну освітню діяльність. На освітню програму комісаріату вже на початку його діяльності український уряд асигнував близько 200 тис. карбованців¹.

Місцеві польські комісаріати були також створені у Києві (березень 1919 р.), Катеринославі (травень 1919 р.). У квітні при комісаріаті в справах національностей в Одесі було організовано польський секретаріат з секціями культосвітньою, в справах полонених та біженців і соціальної допомоги. Колегія в польських справах була створена у Миколаєві. Процес розбудови місцевих польських комісаріатів та подібних інституцій був перерваний у червні 1919 р. за вказівкою з Москви. Наркомнац РСФРР ухвалив ліквідувати польські комісаріати, обґрунтовуючи своє рішення тим, що їх діяльність або вичерпалася, або дублює діяльність інших установ². Після ліквідації комісаріатів основна робота серед польського населення зосередилася головним чином у місцевих партійних організаціях — польських бюро при губкомах КП(б)У. Партійні і державні органи мали неухильно керуватися настановами ЦК, який визначав напрям роботи з поляками.

На пріоритет тактики більшовиків щодо польського населення впливав цілий ряд чинників, серед яких визначальними були ситуація у самій Польщі, російсько-польські та українсько-польські відносини. Стратегія в польському питанні впливала з доктрини світової пролетарської революції і була націлена на її експорт в Польщу. При цьому польське населення в Україні, Білорусії, Росії розглядалось як потенційна сила для революційної армії майбутньої соціалістичної Польщі.

Події 1920 р. — підписання у квітні політичного договору і військової конвенції між УНР і Польщею, радянсько-польська війна — загострили

¹ Калиниченко П.М. Брати по класу — брати по зброї. — К., 1973. — С. 86.

² Там само. — С. 89.

стосунки між польською меншиною в Україні і радянською владою. Польське населення, яке страждало від націоналізації землі, експропріації власності, стягування продподатку, радо зустрічало польські війська. Як свідчать документи головного командування польської армії, командування Волинського фронту, польської контррозвідки в Україні, українська полонія на окупованій території сприймала прихід польської армії як довготривале явище. Так, наказ головного командування польських військ від 27 травня 1920 р. закликав польське населення України зрозуміти, що польські війська не залишаться на роки на зайнятих українських територіях. Тож якщо польське населення, говорилося в наказі, хоче врятуватись від нового нашествия більшовиків, яке може настати після того, як польські війська залишать цю землю, «воно повинно щиро і у власних інтересах віддати свої сили на створення української державності і українського війська, лише створення якого зможе врятувати цю країну від повернення комуністичних орд»¹.

Про ставлення місцевого польського населення до ідеї українського державотворення секція дифензиви (контррозвідки) в Україні доповідала на початку червня 1920 р.: польська інтелігенція не вірить в реальність самостійного існування України, оскільки не вірить в можливості української адміністрації і армії, проте переконана, що існують підстави для її державного існування за умови широкої опори на Польщу. Аналогічно характеризувалася і позиція селянства².

За цих умов більшовицьке керівництво визнало за потрібне посилити ідеологічний фронт шляхом активізації комуністичної роботи серед поляків в Україні. Польбюро, що діяло на Лівобережній Україні, не могло справитися з цим завданням. Тому рішенням Політбюро ЦК РКП(б), ухваленим 22 липня 1920 р., у Києві створювалося Польське бюро агітації і пропаганди на Правобережній Україні для роботи у вказаному регіоні. Основними напрямками діяльності новоствореного Польбюро була агітаційно-пропагандистська робота серед польських колоністів в Україні і особливо серед військовополонених поляків та мобілізація комуністів, що володіли польською мовою, для політичної роботи³.

У липні 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення про мобілізацію комуністів-поляків, і на його основі ЦК КП(б)У прийняв постанову, якою зобов'язував партійні організації протягом двох днів провести загальну мобілізацію комуністів-поляків на польський фронт⁴. В ряді міст України відкривалися вербувальні пункти і формувалися військові польські частини, зокрема, в Києві, Одесі, Херсоні, Чернігові.

¹ ЦДАГО. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 424. — Арк. 76.

² Там само. — Арк. 88, 89, 90.

³ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 342. — Арк. 110, 113, 115.

⁴ Там само. — Спр. 132. — Арк. 96–97.

Агітація польського населення за вступ до Червоної армії була суттєвою складовою політичної роботи більшовиків. Як свідчать деякі документи, у роки громадянської війни на боці радянських республік воювало близько 18 тис. поляків¹.

Польбюро на Правобережній Україні діяло до 19 жовтня 1920 р. і припинило своє існування в зв'язку зі зміною військової обстановки — підписання 12 жовтня перемир'я між РСФРР та УСРР, з одного боку, і Польщею — з другого.

Радянське керівництво розглядало можливу перемогу над Польщею як важливий етап перенесення революції в Європу. Провал планів «експорту революції» сформував вороже ставлення до польської меншини і викликав масові арешти поляків, запідозрених в участі у повстанському русі, поході військ Пілсудського на Київ, співробітництві з «білополяками». Тавро «білополяк» стало приводом для недовіри, переслідувань, арештів, ув'язнень і розстрілів. З 1920 р. розгорнулася кампанія проти католицької церкви, що проявилася в каральних акціях щодо духовенства, закриттю й руйнуванню молитовних установ, конфіскації їх цінностей. Атеїстична пропаганда була спрямована насамперед проти римо-католицької церкви.

Радянська влада скасуванням законодавчих актів Директорії позбавила національні меншини їх особливого статусу. Конституцією УСРР 1919 р. була проголошена рівність всіх громадян України незалежно від національної ознаки. У 1919—1920 рр. питання про становище національних меншин в Україні взагалі не стояло на порядку денному — боротьба за встановлення радянської влади, громадянська війна відсували його далеко з числа першочергових. Цьому відповідала і інтернаціоналістська суть більшовицької ідеології. Прагнення деяких національних меншин до створення національних урядових органів відхилилися радянською владою. Були створені лише національні секції в деяких народних комісаріатах.

¹ Голуб П.А. Польские революционные войска в России в 1917—1920 годах // Вопросы истории. — 1958. — № 3 — С. 62.